

Åländska försvarskyrkor

Av C. J. Gardberg

1. Inledning

Åland har tolv medeltida stenkyrkor. Nio av dem finns på det s.k. fasta Åland, medan tre finns i skärgårdssocknarna. En trettonde stenkyrka finns på Kökar, på platsen för det medeltida franciskanklostret. Den nybyggdes av gammalt material på 1770-talet.

Kyrkorna kan indelas i grupper. Äldst är utan tvivel den med västtorn försedda kyrkan i Jomala, som åtminstone till vissa delar visar släktskap med Linköpings domkyrkas äldre skeden. Dateringen är omstridd, men personligen tror jag på en byggnadstid kring 1260.

En grupp för sig utgör de fyra tornförsedda kyrkorna i Saltvik, Sund, Lemland och Hammarland. Det är möjligt, att också den lilla kyrkan i Eckerö kan hänföras till denna grupp. Det är dessa kyrkors torn, som i det följande skall bli föremål för ett studium. I ett annat sammanhang har jag påvisat, att de nämnda kyrkornas torn, både stilistiskt och murningstekniskt, visar släktskap med det som på Åbo slott byggdes på 1280-talet, under det första byggnadsskedet (1).

Åbo slott anlades omkring 1280 som ett murat rektangulärt läger med en port på varje sida. Om man jämför murverket med det som byggdes senare, fr.o.m. det andra byggnadsskedet som inleddes på 1310-talet, finner man flera specifika detaljer, som vittnar om att lägret byggdes av ett murarlag med ett eget formspråk.

Till de karakteristiska detaljerna hör murverket, som består av omsorgsfullt utvalda, smala gråstenar som har lagts i jämna vågräta skift. I västra tornets port övergår väggarna utan något markerat avbrott i ett tunnvalv, för vilket man har utvalt mycket tunna stenar. Till samma murverk hör även de av smala gråstenar murade bågar över vissa öppningar och över den nisch, i vilken portens fällgaller drogs upp.

Det specifika murningssättet måste troligen förklaras av att murmästarna var vana att bygga med kalksten, som t.ex. på Gotland av naturen lösgörs i tunna skivor. Då västra tornet dessutom företer uppenbara likheter med tornen i Visby stadsmur, har man anledning att sammankoppla Åbo slotts första kring 1280 inledda byggnadsskede med Visby stadsmur, som fullbordades just på 1280-talet (2).

Också andra detaljer i slottets äldsta delar har anknytning till gotländska byggnadsverk. Detta gäller t.ex. den 85 cm breda, av natursten murade trappa, som i västra tornets södra mur ledde upp till skytteväret allra överst. Sådana raka inommurstrappor finner man i ett stort antal gotländska kyrktorn (t.ex. Gotthem, Othem och Martebo), som dateras till 1200-talets andra hälft. Som gotländska kan man också karakterisera de med en triangelbåge krönta fönsteröppningar, som finns i det murade bostadshuset i lägrets nordvästra hörn.

I själva verket är det inte överraskande att i Åbo i slutet av 1200-talet möta en gotländsk murmästartradition. Den rika byggnadsverksamheten på Gotland förefaller nämligen att ha ebbat ut på 1280-talet, troligen som en följd av inbördeskriget mellan Visby och den omgivande landsbyden. Byggnadshantverkarna blev tvungna att lämna sin ö och söka arbete på annat håll. De skickligaste torde ha begett sig till domkyrkan i Linköping, som fullbordades i slutet av 1200-talet och i början av 1300-talet. I deras fall kunde man tala om en gammal tradition, ty skickliga gotländska konstnärer hade redan tidigare lockats över till arbeten på det svenska fastlandet. På 1280-talet gällde utflyttningen dock även vanliga murmästare, vars styrka låg i det hantverksmässiga. Med tanke på formerna i Åbo slott är det intressant att konstatera, att gotländska murmästare, möjligen i små grupper, i små hyttor, ungefär samtidigt arbetade också på andra håll. De gotländska dragen i Åbo kan därför infogas i ett större sammanhang.

Här förbigår jag de exempel på ett gotländskt inflytande, som i slutet av 1200-talet kan konstateras i Östergötland, Södermanland, Uppland och Baltikum. Jag nöjer mig med att diskutera problemet ur åländsk synvinkel.

2. Åländska torn från slutet av 1200-talet

Redan Iikka Kronqvist påpekade, att vissa kyrkor på Åland företer samma gotländska drag som de äldsta delarna av Åbo's slott. Samma murförband kan ses i kyrkorna i Jomala och Sund. Triangelbågen finns i Sunds kyrka, där den bl.a. kröner öppningen mellan kyrkorummet och sakristian (3). Vid upprepade besök i de åländska kyrkorna har det småningom framgått för mig, att man, när det gäller sambandet med Åbo slott i slutet av 1200-talet, inte enbart kan tala om

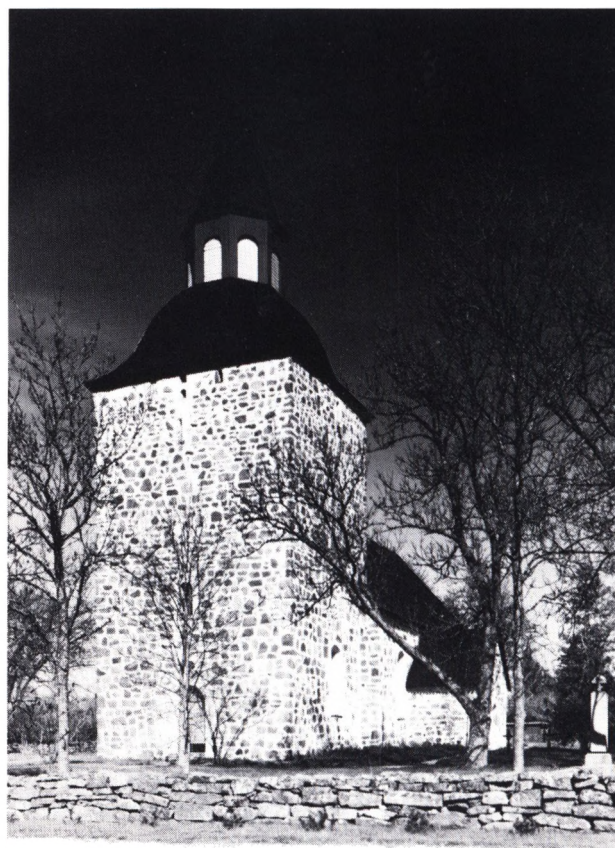

Fig. 1. Saltviks kyrka från sydväst. Foto Åbo landskapsmuseum, P O Welin.

allmänna likheter i formerna. Det förefaller mig som om man kunde gå betydligt längre. För min del är jag benägen att anknyta fyra åländska kyrkor och framför allt deras torn till det som vid slutet av 1200-talet byggdes i Åbo. Tornen finns i de redan nämnda kyrkorna i Saltvik, Sund, Lemland och Hammarland (fig. 1-8). Troligen kan man till denna krets ytterligare foga de äldsta delarna av Kastelholms slott.

Fig. 2. Saltviks kyrka, tornets västra fasad. Nederst den dörröppning, som i följande bild ses från insidan. Foto Åbo landskapsmuseum, C J Gardberg.

Dateringen av de åländska kyrkorna har länge varit ett svårt problem, men man tar knappast fel om man påstår, att det rådde en intensiv kyrkobyggnadsperiod på Åland under 1200-talets två sista decennier och en bit in på 1300-talet. Det är nämligen uppenbart, att betydande delar av de åländska kyrkorna måste dateras till just det tidsskedet (4). Samtidigt kan man spåra inflytelser från både Gotland och Uppland. Alldeles på samma sätt som i Åbo slott röjes släktskapen med Gotland framför allt genom murverkets detaljer. Det är i regel murförbandet, öppningarnas form, valven, trappon och andra liknande detaljer som visar, att gotländska murmästare arbetade även på Åland.

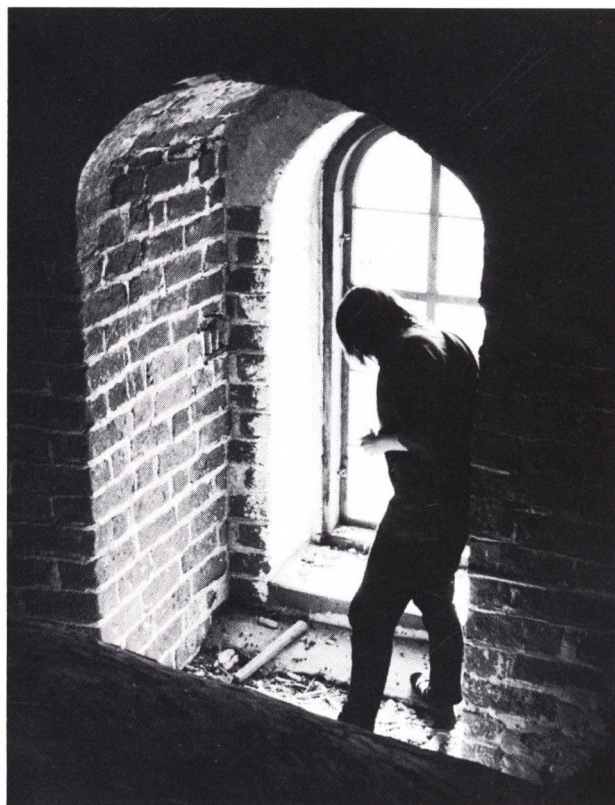

Fig. 3. Saltviks kyrka, dörröppningen i tornets andra våning sedd inifrån. Den bevarade bomrännan ses till vänster. Foto Åbo landskapsmuseum, C J Gardberg.

Här har vi särskild anledning att studera de nämnda kyrkornas torn, emedan de i flera avseenden utgör paralleller till västra tornet i Åbo slotts äldsta del. Väsentligt är att genast konstatera, att samtliga torn är yngre än respektive långhus. I Sund ser man hur långhusets sockel försvinner in i tornmuren. I Lemland kunde fogen mellan långhuset och tornet undersökas 1957. I Saltvik ser man fortfarande delar av långhusets

Fig. 4. Sunds kyrka från sydväst. Foto Åbo landskapsmuseum, C J Gardberg.

ursprungliga västgävel i tornförhallen, under valvet från 1400-talet. Det har ibland påstått att de åländska kyrktornen uppfördes som fristående kastaltorn, men det stämmer inte.

Tornet i Saltvik är, mätt utmed mittaxlarna, 9,2 meter långt och 11,1 meter brett (fig. 2). Det är uppfört av utvalda gråstenar, som är lagda i jämna skift.

Fig. 5. Sunds kyrka, trappan i tornets norra mur. Foto P O Welin.

Murarnas tjocklek är 1,9-2,1 meter. Murförbandet är av samma slag som i Åbo slotts västra torn och i en del andra åländska kyrkor. I tornförhallens norra vägg finns längst till vänster en liten raksluten dörröppning, som leder till en i muren inbyggd trappa av samma typ som i västra tornet i Åbo slott och i talrika gotländska kyrkor. Den 65 cm breda trappan går upp i muren så

Fig. 6. Lemlands kyrka från norr. Foto Åbo landskapsmuseum, C J Gardberg.

att man når rummet ovanpå tornvalvet i den östra ändan av samma mur. I detta rum är en detalj värd särskild uppmärksamhet: dörröppningen i västra muren är nämligen en gammal ingångsdörr, vars undre kant är ungefär sju meter över marknivån. Dörröppningens inre bomhål är fortfarande bevarat (fig. 3).

Tornet i Sunds kyrka påminner i många avseenden

om tornet i Saltvik, men det är ännu större (fig. 4). Den yttre bredden är 13,3 meter, och i kyrkans längdriktning mäter tornet 10,7 meter. Murarna är 1,9-2,2 meter tjocka. I tornet återfinns man flera detaljer från tornet i Saltvik: murförbandet, den raka trappan i en enda mur (fig. 5) och dörröppningen på västfasaden en trappa upp. Dörröppningen är dock här igenmurad,

Fig. 7. Hammarlands kyrka från sydöst. Tornets ursprungliga ingång till andra våningen syns i fasaden till vänster. Foto Åbo landskapsmuseum, C J Gardberg.

emedan det senare inslagna valvet i tornet stiger så högt, att det skär över öppningen. På en viktig punkt kan Sund dock komplettera bilden; klara uppgifter i kyrkoarkivet berättar om att västportalen togs upp först 1658 (5). Före det kom man in i tornets bottenvåning endast genom långhuset. Tornets bottenvåning spelade överhuvud inte någon roll för interiören, ty

även de nuvarande bågöppningarna mellan tornet och långhuset är betydligt utvidgade på 1600-talet. Tornet var alltså en enhet för sig, och man tar knappast fel om man antar, att dess uppgift i huvudsak var profan; det var byggt som ett magasin och som ett refugium med tanke på oroliga tider. Avsaknaden av portal i väster ger anledning att påminna om, att även västportalen i

Saltvik är sekundär. Enligt tegelmaterialet härstammar den i sin nuvarande form från 1400-talet.

Av de kyrktorn, som det här är fråga om, är Lemlands det minsta (fig. 6). Mätt utefter mittaxlarna är längden 7,6 meter och bredden 8,9 meter. Även här möter man tillräckligt många karakteristiska detaljer för att man skall kunna hänföra tornet till den krets som här behandlas. Här finns såväl murförbandet som den raka inommurstrappan.

Tornet i Hammarland, som mäter $8,7 \times 8,7$ meter, skiljer sig från de ovannämnda tornen i ett avseende; det är inte placerat i väster, utan det står söder om långhusets västligaste del, ungefär som ett vapenhus som har påbyggt till torn (fig. 7). Frånsett detta, är detaljerna överensstämmande: det jämna murverket, den raka torntrappan och dörröppningen i andra våningen. Inte heller här är den nuvarande portalen ursprunglig. Allra tidigaste kunde tornet i marknivån nås endast inifrån kyrkan genom den tidigare sydportalen. Efter tornets tillkomst kom man in i kyrkan genom en portal i väster.

På en väsentlig punkt berikar tornet i Hammarland vårt vetande om de åländska tornens funktion. Torntrappan ledde ursprungligen upp endast till tornets övre delar. Först i sen tid har trappan förlängts så, att den nu även för upp till långhusets vind. Under medeltiden utgjorde tornets övre delar därför en enhet för sig, och upp på kyrkvinden kom man endast genom den högt sittande öppning i långhusets västra gavel, som fortfarande är bevarad i sin ursprungliga form och som av spåren i muren att döma har nåtts via en permanent trätrappa utmed gaveln. Då Hammarlands kyrka troligen tidigast var en gårdskyrka – spår av stormansgården finns fortfarande på stranden norr om kyrkan (6) – är det rimligt att anta, att tornets övre delar ursprungligen var bondens privata magasin.

Om de fyra åländska kyrktorn, som här har behandlats, kan som slutsats sägas, att de måste sammanställas med den även på andra håll märkbara gotländska aktiviteten under 1200-talets två sista decennier. Det kan även konstateras, att tornen ursprungligen uppfördes för profana syftemål. Fasadernas dörröppningar, som ledde till tornens andra våning, fanns troligen till, emedan tornen användes som förrådsrum, inte minst under oroliga tider. Särskilt anmärkningsvärt är även, att samtliga torn tydligt saknade ingång utifrån i bottenvåningen under 1200- och 1300-talen, ja t.o.m. ännu senare (Sund). Bottenvåningens nutida karaktär av förhall och vapenhus är alltså sekundär.

3. Senmedeltida skytteöppningar

Presentationen av tornen är inte avslutad med detta. Tornen förhöjdes nämligen någongång under 1400-talet och försågs då med för eldvapen avsedda skytteöppningar, som i Saltvik och Lemland är bevarade. Även långhuset i Jomala har uppe på vinden skytteöppningar, som uppenbarligen är avsedda för eldvapen.

Skytteöppningarna i Saltviks torn är åtta till antalet, två i varje mur. Lättast åtkomliga är öppningarna på östra sidan. De är 70 cm höga och 30 cm breda och saknar tak, emedan de ligger i murkrönet. Bottnen är rak. Västra sidans öppningar är ingenmurade med tegel, men de syns dock tydligt också från utsidan. Norra murens öppningar är fyllda med stora stenar. Både där och på södra sidan har man placerat bjälkar för tornhuvens konstruktion i öppningarna. Den nuvarande huven byggdes 1742, sedan den tidigare hade blåst ned under en storm.

Här bör även nämnas, att ett hål för en hissbjälke finns överst i västra muren, mitt över dörröppningen i andra våningen.

Tornet i Lemlands kyrka har fem våningar, av vilka

Fig. 8. Lemlands kyrka, igensatt skytteöppning i tornets översta våning. Foto C J Gardberg.

de två nedersta beskrevs redan i det föregående. Den femte våningen allra överst har 1,5 meter höga ljudgluggar i norr och söder, samt i väster en dörröppning med ett hål för en hiss bom ovanför på utsidan. Dörröppningen har smyg och stickbåge av tegel; den är 225 cm hög och 120 cm bred. Bomhålet är murat helt av natursten och tillhör utan tvivel murens byggnadstid. Dörröppningen med sin hiss bom kan naturligtvis ha använts, när man skulle ta in klockorna, men systemet kan även ha haft till uppgift att underlätta tornets användning som magasin.

Ovanför ljudgluggarnas nivå finns därtill skytteöppningar, två på varje sida, igenmurade, men tydligt synliga också på utsidan. Till formen påminner de om motsvarande öppningar i Saltviks kyrka. De är murade helt av natursten med starkt skrånande väggar på insidan och med ett plant tak, som består av en bjälke vid inre murlivet samt av plana stenar (fig. 8). I östra väggen är öppningarna vid inre murlivet 95-100 cm höga och 85-90 cm breda. Vid yttre murlivet, där öppningarna är igenmurade med tegel, är måtten i det ena fallet 90 cm på höjden och 30 cm på bredden; i det andra fallet 95 × 35 cm. I södra, västra och norra murarna är öppningarna byggda på samma sätt, men

jämfört med öppningarna i östra väggen ligger de på en ungefär 0,5 meter högre nivå.

Skytteöppningarna ligger nu nästan tre meter över golvet i våningen. Därför är det intressant att konstatera, att det i både västra och östra väggen finns bjälkhål, som tyder på antingen ett mellangolv eller en gång utmed muren på en nivå, som låg ungefär en meter under nedre kanten i skytteöppningarna i söder, väster och norr. Därmed torde man kunna räkna med ytterligare en våning i tornet, den sjätte.

Ytterligare bör det nämnas, att det på alla sidor omedelbart ovanför skytteöppningarnas tak finns tydliga spår av ett äldre murkrön. Också på utsidan kan man se att tornmurarnas två översta metrar är tillbyggda i ett senare skede.

De förhöjda tornen med sina skytteöppningar för eldvapen vittnar om, att det troligen under hela medeltiden fanns behov av befästa kyrktorn, som kunde fungera som både oåtkomliga magasin och skyddsrum för befolkningen. År 1505 klagade hövitsmannen på Kastelholm, Erik Johansson Vase, för riksföreståndaren Svante Sture över att kung Hans' folk kort därförinnan hade rövat och skövlade på Åland (7).

Noter

1. C. J. Gardberg, Åbo slotts äldsta byggnadsskede i sitt kulturhistoriska sammanhang. Åbo stads historiska museum, Årsskrift 1966-1967, s. 52-56.
2. Gardberg, a.a., s. 58-67.
3. I. Kronqvist, Die mittelalterliche Kirchenarchitektur in Finnland. Finska fornminnesföreningens tidskrift XLVIII (1948), s. 24-30.
4. Armin Tuulse, Die Kirchen auf Åland und im Norden. Ålands medeltida kyrkor. Acta Universitatis Stockholmiensis 25 (1973), s. 169.
5. Gerold Propper, Sunds kyrka. Ålands medeltida kyrkor, Acta Universitatis Stockholmiensis 25 (1973), s. 61 not 10.
6. Matts Dreijer, Hammarlands gård och Hammarlands kyrka. St Olof 1960, s. 48 ff.
7. Finlands medeltidsurkunder VI nr. 5141.